

Från landskapens monument till monumentens landskap

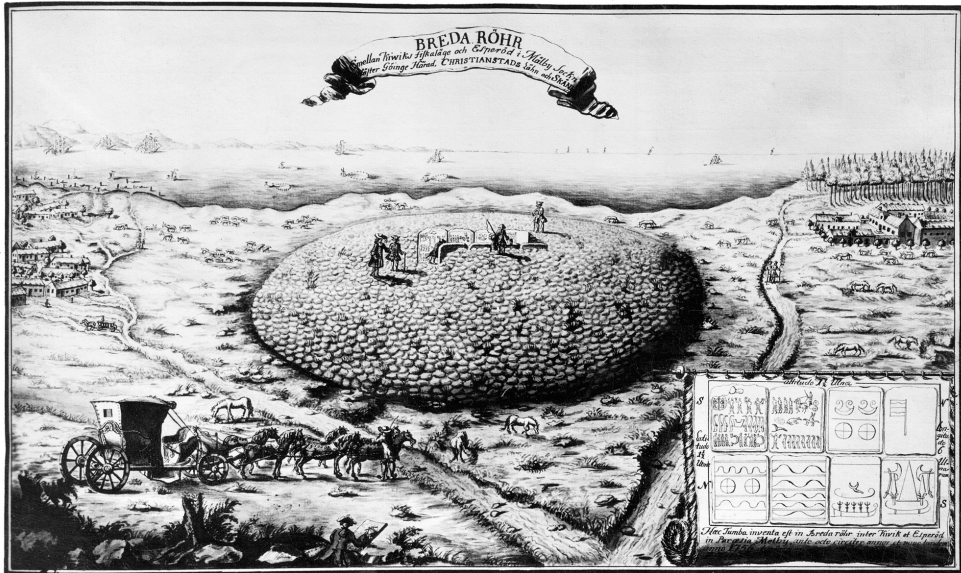
– om döda och efterlevande med exempel från äldre bronsålder, 1700-1100 cal BC

*«Dead man tell no tales»
Lemmy*

Från de dödas monument till de efterlevandes

Döden var möjligen inte den viktigaste händelsen i en bronsåldersmänniskas liv, men det var sannolikt den händelse som satte mest varaktiga spår – åtminstone för en arkeolog. Runt om i Skandinavien tronar tiotusentals monumentala gravminnen upp sig, vilka allt sedan de uppfördes fångat människors fantasi, undran och nyfikenhet (fig. 1); Vilka var dem som skapade dessa monument? När skedde det? Varför? Följande artikel syftar inte till att besvara några liknande frågor. Däremot utgör artikeln ett försök att förskjuta frågan om hur olika gravmonument förhåller sig till det omgivande landskapet, till att beforska hur olika reella och imaginära ”landskap” är manifesterade i olika gravmonument. Denna perspektivförskjutning är föranledd av flera olika men närbesläktade anledningar.

Den första och samtidigt den mest självklara anledningen till denna perspektivförskjutning är att döden – som vi känner den – i första hand inte är ett problem för den avlidne, utan för de efterlevande. I enlighet med Marcel Mauss (1990) kriterier utgör döden ett ”totalt socialt fenomen”, eftersom döden för med sig såväl ekonomiska, sociala, juridiska, politiska, moraliska, religiösa, estetiska, ontologiska, och kanske även andra implikationer när den inträffar (Humphrey & King 1981; Bloch & Parry 1987; Cederroth et al 1988; Metcalf & Huntington 1991, m fl). De flesta av dessa implikationer berör enbart de efterlevande; Där döden är finns inte jag och där jag är finns inte döden. I döden, såväl som i livet, är vi alla amatörer och våra handlingsmöjligheter på den andra sidan är – så vitt vi vet – ytterst begränsade. Din död är därför inte bara din, för den berör i först hand andra människor än dig själv (Derrida 2001). En människas fortsatta öden och äventyr i livet efter detta vilar därmed i andras händer – de efterlevandes (se Oestigaard & Goldhahn 2006

Figur 1. Bredarör i Kivik omkring 1760. Ritning av Beckanstedt, ATA/Stockholm.

för en utförligare diskussion). Detta gäller inte minst förpliktelsen att uppföra olika gravmonument.

Trots att det går att påvisa ett och annat undantag, så är det osannolikt att dem som gått hädan kan ha sört för uppförandet av de mångtaliga gravmonument som arkeologer studerar (Flemming 1975; Hyenstrand 1980); Döda människor bygger inga monument! Trots denna närmast självklara insikt är det paradoxalt nog alltjämt den avlidne själv (senast Runcis 2002; Fernstål 2005), hennes gravgåvor (senast Rundkvist 2003), betydelsen av ett eller annat gravskick (senast Svanberg 2003; Andersson 2005; Feldt 2005; Theliander 2005) eller gravmonumentets placering i landskapet (senast Thedéen 2004; Strömberg 2005) som sätts i fokus när arkeologer studerar betydelsen av döden i det förflutna. På senare tid har även innebörden av olika gravritualer belysts och beforskats (Goldhahn 1999; Artelius 2001; Nilsson Stutz 2003; Gansum 2004; Stensköld 2004; Artelius & Svanberg 2005; Kyvik 2005, m fl), men även i dessa studier lyser ofta de efterlevande med sin frånvaro. Hur de efterlevande, dem som i de allra flesta fall har sört för den avlidnes hädanfärd, manifesterat sig i de enskilda gravminnena är sällan eller aldrig diskuterat inom det arkeologiska fältet (fig. 2). Ett sätt att göra detta kan vara att lägga större vikt vid själva uppförandet av olika gravmonument i den arkeologiska analysen.

Ett monument förändrar påtagligt människors upplevelse av ett landskap (fig. 1). Såväl landskapets form som dess tillskrivna meningsinnehåll ändras (Tilley 1994; Bergh 1995; Gansum et al 1996). Monumentet skänker betraktaren en känsla av tid och landskapets tidslighet förändras påtagligt i och med uppförandet av ett

Figur 2. Katty Wahlgren vid Oscar Montelius "Hagadös" på Norra Kyrkogården i Stockholm (jfr Gustafsson 2004). Foto: Joakim Goldhahn. Montelius, nestorn inom svensk och nordisk arkeologi, avled 1921 efter en livslång dedikation till den arkeologiska vetenskap som han själv varit med att gestalta. Gravmonumentet på bilden stod dock färdig först i slutet av 1920-talet efter initiativ av hans "lärjungar". Vems syften tjänade egentligen uppförandet av detta monument, Montelius eller hans lärjungar?

gravmonument (Bradley 1993, 1999). På samma vis kan monumentet själv betraktas som en förkroppsligad tidskapsel, vilken avspeglar ett ofta lika strikt som regisserat händelseförlopp (Goldhahn 1999, 2000; Gansum 2004; Gansum & Oestigaard 2004); från det att monumentet planerades, genom begravningsceremonins olika övergångsritualer och uppförandet av monumentet, till monumentets egna efterliv; hur det åldras, förfaller och förgås.

En och samma begravningsritual kan ta mycket lång tid att planera och ännu längre tid att genomföra. Så har den berömda skeppsbegravningen från Oseberg ifrån Vestfold i Norge sannolikt pågått i flera månader eftersom skeppet är uppdraget över vårblomster och det återfanns mogna äpplen bland gravgåvorna (Gansum 2002: 271-282). Den berömda "prinsgraven" från Hochdorf ifrån Baden Württemberg i Tyskland lär ha tagit ännu längre tid att uppföra och begravningsceremonin kan ha sträckt sig över en så pass lång tidsrymd som fem år (Olivier 1999)!

Även tillsynes mindre och oansenliga gravmonument uppvisar ofta en komplicerad morfologi med en ytterst artikulerad arkitektur. Evert Baudou har i detta sammanhang betonat att uppförandet av ett gravmonument både är en tids- och arbetskrävande process. Enligt beräkningar utförda av Baudou, i samband med hans undersökningar av bronsåldersrösen längs Ångermanlands kust, är var kubikmeter i ett färdigt

gravmonument jämförbart med en arbetsinsats som motsvarar en arbetsdag för en vuxen individ (Baudou 1968: 156). Att uppföra ett monument likt Lusehøj på sydvästra Fyn kan utifrån Baudous beräkningar ha tagit omkring 3 200 arbetsdagar (jfr Thrane 1984: 152 som menar att det tagit 12 900 arbetsdagar á tio timmar att uppföra samma gravhög, se vidare Ringstad 1987; Skre 1997; Nordenborg Myhre 1998; Goldhahn 1999; Ragnesten 2005; Berntsson 2005 för logistiska analyser i samband med uppförandet av olika monument).

Något som sällan påtalas i dessa sammanhang är det faktum att likaväl som upplevelsen av ett landskap förändras i och med uppförandet av ett monument, så förändras själva landskapet genom denna praxis. Då monumentet materialiseras i landskapet så manifesteras landskapet i monumentet. Främst sker detta genom att det byggnadsmaterial som går åt för att uppföra ett monument skall hämtas från en plats för att inkorporeras i ett nytt sammanhang. Det material som då kommer till användning – trä, jord, torv, sten, sand, tång, skärvsten, kol, strandgrus, snäckor, samt bruket av eld och vatten, et cetera – transformeras genom denna samhandling till något mer allomfattande och bestående än summan av det färdiga monumentets enskilda delar. Ibland har uppförandet av ett monument förändrat hela landskap (Skre 1997; Gansum & Oestigaard 2004). Enbart torven till Lusehøj motsvarar en rituellt förstörelse av över sju hektar fertil mark (Thrane 1984: 151-152), vilket ungefär motsvarar en yta av tio normalstora fotbollsplaner! Gad Rausing (1993) har därför föreslagit att uppförandet av bronsålderns mångtaliga högar bör betraktas som en gåva och/eller ett offer av betes- och/eller odlingsmark till den avlidnes ära (även Gansum 2002: 252).

Medan uppförandet av ett monument likt Lusehøj har en temporär destruktiv inverkan på landskapets produktivitet, kan uppförandet av ett röse haft motsatt effekt. Ett normalstort röse som är 16 meter i diameter och två meter högt har en uppskattad volym på omkring 200 kubikmeter (fig. 3). Röset kan då innehålla 13 768 stenar av olika dimension med en sammanlagd vikt på omkring 225 ton (Ragnesten 2005: 353-355)! För röset i figur tre har arbetsinsatsen bakom uppförandet av monumentet beräknats till två månader för fem vuxna individer (Ragnesten 2005: 365), eller omkring 200 arbetsdagar om vi följer Baudous räkneexempel ovan.

Ett röse av lite större dimension, likt Bredarör i Kivik som en gång i tiden mättes omkring 75 meter i diameter och hade en förmodad höjd på omkring sju meter (Larsson 1993; Randsborg 1993), skulle efter en snillrik omräkning kunna motsvara 1 077 346 stenar med en sammanlagd vikt på omkring 17 600 ton! Att uppföra ett liknande monument skulle ta omkring 15 650 arbetsdagar/m³, vilket motsvarar ca 43 års arbete för en person eller 43 personers arbete under ett år. Vid rekonstruktionen av Bredarör 1932 och 1933, då röset gjordes 75 meter i diameter och 3,5 meter högt, gick det åt cirka 10 000 ton sten vilket motsvarade omkring 80 000 hästkärrors last (Randsborg 1993: 7-8)! I detta sammanhang har Lars Larsson räknat ut att den sten som gick åt till uppförandet av Bredarör kan ha skapat en stenröjd yta på

Figur 3. Ett normalstort röse som detta från Arendal på Hisingen i Göteborg, som mäter 16 gånger två meter, har vid närmare undersökning visat sig innehålla 13 768 stenar vilka väger omkring 225 ton tillsammans! Foto: Ulf Ragnesten/Göteborg Stadsmuseum.

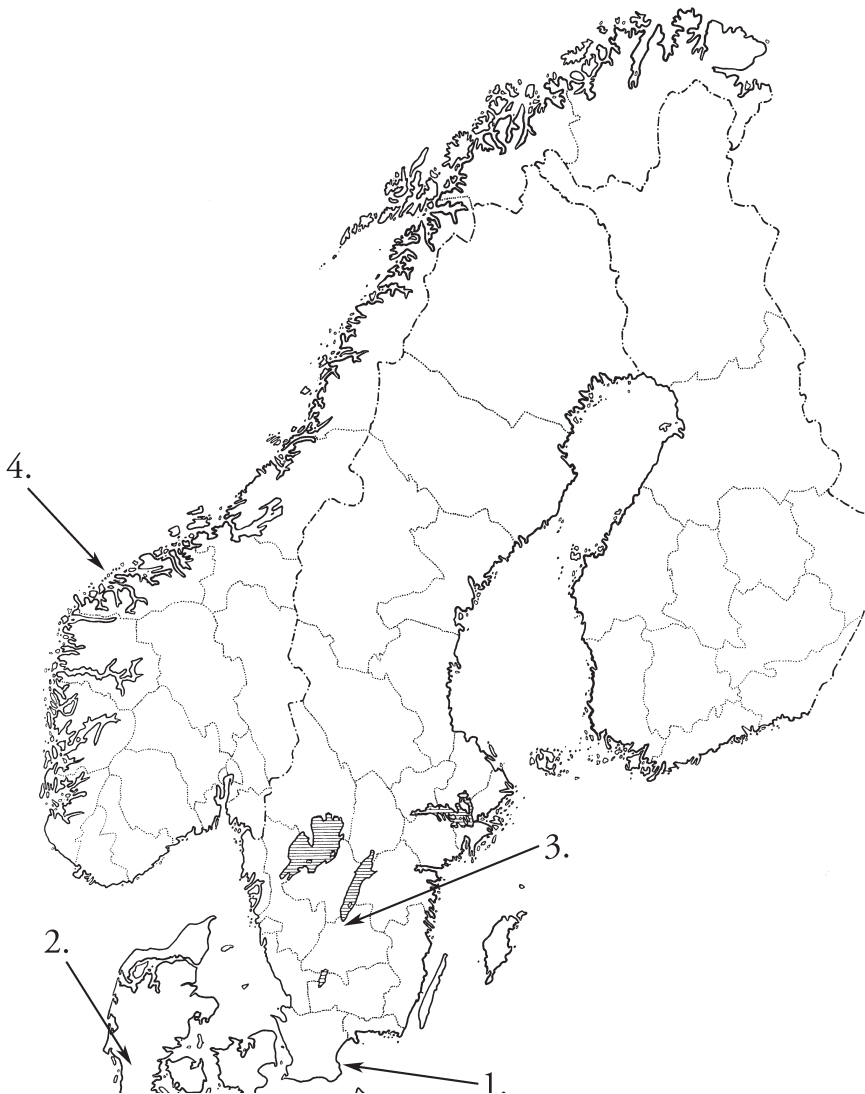
omkring 20 hektar (Larsson 1993: 141), vilket motsvarar omkring 30 normalstora fotbollsplaner! Att få disponera och bruka de stenfria markytor som uppstod då Bredarör materialiserats – för bebyggelse, odling, bete eller något annat ändamål – måste både känts ärofyllt och förpliktande. Samtidigt bör denna praxis ha tillskrivits en socialt maktlegitimerande funktion (Goldhahn 2000: 29, se även Skoglund 2005: 96-103 för liknande exempel).

I såväl fallet med högarnas förstörelse av fertila marker som rösenas skapande av fertila marker hade uppförandet av ett gravmonument mer och fler konsekvenser för de efterlevande än för den avlidne.

Även om dessa matematiska beräkningar enbart bör betraktas som tänkta abstraktioner, kan de åskådliggöra något av de drivkrafter som låg bakom uppförandet av bronsålderns många gravmonument. Här återfinns en paradox att ta fasta på; för de enda personer som inte kunde påverka och bidra till den omgestaltning av landskapet som uppförandet av den skandinaviska halvöns tusentals monumentala gravminnen bidrog till, var de personer vars frånfälle föranledde byggandet av dem! Syftet med att uppföra dessa monument bör därför ha varit fler och mer vittgående än att sörja för den avlidnes hädanfärd.

I denna artikel vill jag försöka demonstrera att likväl som olika monuments placering i landskapet kan tillmätas en betydelse, bör monumentens egna landskap

kunna tillskrivas en ekvivalent mening och innebörd. I detta sammanhang vill jag argumentera för att en förskjutning *från den avlidne till de efterlevande i den arkeologiska analysen*, kan bidra till en utökad förståelse för forna tiders begravningsceremonier och meningen bakom uppförandet av olika gravmonument (Oestigaard & Goldhahn 2006). De aktuella gravmonumenten bör därför mer explicit kunna betraktas som en manifestation över de efterlevande, än som en återspeglning av den avlidnes sociala

Figur 4. Södra Skandinavien med de gravmonument som diskuteras i denna artikel; 1) Bredarör i Kivik; 2) Skelhøj från Jylland; 3) Sagaholm från norra Småland; samt, 4) Mjeltehaugen från Giske i Sunnmøre på norska Vestlandet. Skalan är 200 kilometer.

status, rank och gender (jfr Binford 1971; Tainter 1978; Chapman et al 1981; Wason 1994; Kjeld Jensen & Høilund Nielsen 1997; Parker Pearson 1999; Arnold & Wicker 2001, m fl); för som Lemmy i Motörhead har uttryckt saken: "Dead man tell no tales"!

Den föreslagna perspektivförskjutningen kommer att exemplifieras nedan genom fyra tämligen olikartade gravminnen, som alla är daterade till den äldre bronsålderns period II och III (ca 1500-1100 cal BC); 1) Bredarör i Kivik från sydöstra Skåne; 2) Skelhøj från Jylland; 3) Sagaholmshögen från norra Småland; samt 4) Mjeltehaugen ifrån Giske i Sunnmøre på norska Vestlandet (fig. 4). Det är tämligen olikartade gravminnen som kommer att behandlas och förutsättningarna för en arkeologisk analys skiljer sig markant mellan de olika monumenten. De är exempelvis utgrävda vid olika tidpunkter med olika metoder, syften och mål. Dokumentationsmaterialet från Mjeltehaugen och Bredarör kan bäst beskrivas som bristfälliga (Randsborg 1993; Linge 2004), medan det är betydligt bättre ställt för Sagaholm (Goldhahn 1999). Det är dock enbart Skelhøj som uppvisar en utgrävnings- och dokumentationspraxis, med tillbörliga naturvetenskapliga analyser, som uppfyller vår samtids krav och standard (Holst et al 2004). Vidare; Skelhøj, Sagaholm och Mjeltehaugen är alla gravhögar, den senare hade dock ett centralröse, medan Bredarör just är ett brett rör. Bredarör, Sagaholm och Mjeltehaugen utgör tillsammans de mest spektakulära skandinaviska fynden av hällbilder som påträffats i en gravkontext (Mandt 1983; Glob 1969; Syvertsen 2003), medan Skelhøj saknar liknande fynd.

En sak har de olika exemplen dock gemensamt och det är att de efterlevande på olika sätt och vis manifesterat sig och olika former av reella och imaginära landskap i gravmonumenten. Vi ska nu påbörja den föreslagna perspektivförskjutningen och analysen vid ett besök vid Stenhuvuds norra fot på Österlen i sydöstra Skåne.

Bredarör i Kivik

Det är få gravmonument som fascinerat arkeologer såsom Bredarör i Kivik (fig. 1, 5). Allt sedan arkeologins barndom har detta 75 meter breda rör stått i fokus inom bronsåldersforskningen generellt och hällbildsforskningen speciellt (Goldhahn 2005: 223-251). Senare års forskning utgör inget undantag (Goldhahn 2006). De flesta studier av detta röse har varit fokuserade omkring tre närbesläktade frågeställningar; 1) gravens och hällbildernas datering (Randsborg 1993; Verlaeckt 1993; Kristiansen 2004); 2) den gravlagdes ålder, kön och gender (se Goldhahn 2005 med referenser), samt; 3) hällbildernas och gravgåvornas kontinentala förebilder (Thrane 1990; Randsborg 1993; Kristiansen & Larsson 2005, jfr Sjögren 2005). På senare tid har även gravens hällbilder och deras eskatologiska och kosmologiska betydelse beforskat (Kaul 2004: 173-190; Goldhahn 2005: 101-108).

De allra flesta forskare är ense om att de bilder som huggits och bultats in på Bredarörs gravhällar (Goldhahn 1999: 158-160), både har symboliska och kosmologiska

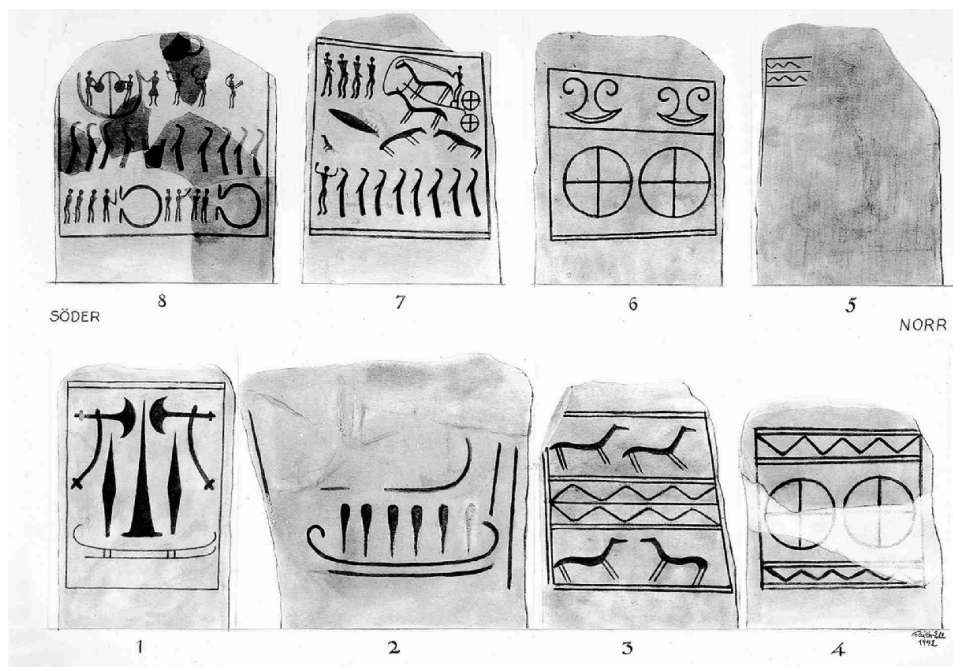

Figur 5. Breddarör i Kivik såsom graven och hållbilderna presenterades för tusentals skolbarn i Sverige från 1930-till 1960-talet. Skolplanchen är framtagen 1936 för P.A. Nordstedt & Söners Förlag och den är målad av Arvid Fougstedt (1888-1949). Foto: Joakim Goldhahn.

konnotationer (Kaul 2004: 173-183; Goldhahn 2005: 101-109), men också att de avbildar en faktisk händelse som en gång utspelade sig på denna plats (fig. 5). De hållar som fångat arkeologernas intresse har givits nummer 7 och 8 (fig. 6), vilka har ansetts återge en begravningsritual för en berest manlig hövding – en nordisk Odysseus (jfr Goldhahn 2005: 230-235).

Det som intresserar mig i detta sammanhang är i första hand inte den gravlagde själv och hennes eventuella kontakter med omvärlden (se Randsborg 1993; Kristiansen 2004; Kristiansen & Larsson 2005, jfr Sjögren 2005), utan det faktum att de efterlevande valt att gestalta sig själva och delar av den gravritual som de utförde i samband med gravmonumentets uppförande (fig. 5); vi ser här dansande ”gråterskor” bärande fågelmasker (?) vilka närmar sig en människa i adorantställning; offerdjur (?), en hingsthetsning; en människa som framför en (strids-?) vagn; en procession med män (?); ett flertal musikanter; en eldborrningsritual (?); en offerceremoni som utförs av de redan omnämnda ”gråterskorna” vid ett (brons-?) kärl; människor som ledsagas fram till ett avgränsat rum eller tält, vilka några tolkat som en symbolisk framställning av gravmonumentet innan det var helt färdigställt, et cetera (fig. 6, håll 7-8).

Trots att tolkningarna varierar något mellan de enskilda forskarna, så är de flesta ense om att vi här bevittnar någon form av begravningsceremoni som utspelade sig på denna plats för omkring 3 400 till 3 300 år sedan. Det mest besynnerliga med dessa

Figur 6. Hällbilderna i Bredarör dokumenterade av Harald Faith-Ell 1942 (efter Goldhahn 1999).

gravhällar är att dem som denna grav uppfördes för (Goldhahn 2005: 246-250), tycks lysa med sin frånvaro på hällarna. Deras död var däremot en händelse som hade efterverkningar för en rad olika människor som alla hade olika roller att fylla i de ceremonier och ritualer som utspelades på denna plats. De efterlevande verkar därför ha sett och nyttjat möjligheten som döden gett, för att manifesteras själva på gravrummets hällar (jfr fig. 2).

Den bildligt talat symboliska manifestationen av de efterlevande i Bredarörs hällkista understryker det faktum att döden ofta innebär en lika stor – eller större? – förändring för de efterlevande än för dem som gått hädan. Men det var inte enbart de avlidna som begravdes i Bredarör, med dem dog även de sociala band, allianser, rättigheter och skyldigheter samt de maktbefogenheter som de knutit med vänner och fiender i livet (fig. 7). En av begravningsceremonins mest centrala funktioner var därför att omförhandla och befästa de band som döden löst upp (Oestigaard & Goldhahn 2006). De hädangångna var här ett medium som de efterlevande viste att bruka för andra ändamål.

Här är det även värt att understryka en annan viktig aspekt av detta fascinerade monument: Likväl som Bredarör i Kivik utgjorde en väsentlig och påtaglig del av det landskap som det en gång i tiden uppfördes i (fig. 1, 5), så utgör såväl de reella som de imaginära landskap som de hädangångna förfogade över, en väsentlig del av gravmonumentets egna landskap. *Landskapens monument och monumentens landskap utgör två sidor av samma mynt.*

Figur 7. Foto på några av de sörjande hedersgästerna vid Kung Husseins begravning 1999-02-08 (efter Oestigaard & Goldhahn 2006). Kung Hussein, Jordaniens monark i 46 år, innehade en nyckelposition för stabiliteten i Mellanöstern. När han dog, dog också de sociala band, allianser och förbund som han knutit med olika aktörer i denna segdragna konflikt. För att bibehålla stabiliteten i Mellanöstern var dessa band och allianser tvungna att återknytas och omförhandlas, och ett sätt att göra det var att hedra Kung Hussein vid hans begravning. Denna ärevördiga gest, eller förpliktelse, förde samman mer än 70 olika statsöverhuvuden; däribland alla nu levande presidenter från USA, FNs generalsekreterare Kofi Annan, EUs ledare Jaques Santer, et cetera, et cetera. Några av gästerna, som Boris Jeltsin och Vaclav Havel närvarade mot sina läkares rekommendationer. Såväl vänner som fiender kom samman för att omförhandla de band som lösts i och med Kung Husseins död. Denna händelse lär ha varit den enda gång som svurna fiender som Israels premiärminister Benjamin Netanyahu och Nayef Hawatmeh, ledare för Demokratisk Folkfront för Palestinas Befrielse, befunnit sig på en och samma plats – döden har sina egna spelregler.

Som vi påtalat ovan utgör Bredarör i Kivik en häpnadsväckande maktmanifestation eftersom det kan ha tagit mer än 15 000 arbetsdagar att uppföra. När monumentet väl stod färdigt, vilket utifrån nyligen genomförda ^{14}C -prov av människoben kan ha tagit upp till flera hundra år (Goldhahn 2005: 249), hade omkring 20 hektar mark rensats från sten. Vid den tidpunkten hade monumentet blivit en omistlig och naturlig del av det omkringliggande landskapet, men samtidigt hade det omgivande landskapet också blivit en del av detta monument. Enligt min syn på denna dialektiska rörelse bör därför valet av byggnadsmaterial betraktas som en mer aktiv del i skapandet av olika monument – *en sten är inte en sten är inte en sten!* Likväl som olika monument utgör en del av landskapets historia, så ruvar monumentens ”landskap” på sina historier. Hur dessa historier fogades samman bör därmed betraktas som en explicit och medveten handling där de efterlevande hade möjlighet att materialisera såväl ekonomiska, sociala, politiska, estetiska, eskatologiska, ontologiska och kanske även andra dimensioner.

I detta sammanhang har Mats Burström (1992) påtalat att olika rösen ofta är byggda av stenar vars morfologi skiljer sig åt. Detta indikerar att stenarnas ursprungliga placering i landskapet kan ha varit betydelsefull och tillskrivits en vidare innebörd i skapandet av olika monument. Andra egenskaper såsom stenar av olika bergart, deras färg och form, samt deras ljudegenskaper kan ha tillskrivits en betydelse. Det är inte ovanligt att likartade iakttagelser görs vid utgrävningar av olika gravmonument (se Wihlborg 1978; Elfstrand 1980, 1983; Westergaard 1987; Stjernquist 1990; Gerdin 1994; Sköldebrand 1997; Carlie 1999; Carlsson 2000: 16-18; Victor 2002; Gansum 2004; Thedéen 2004: 102; Simonsen & Vogt 2005, m fl), men det är besvärande svårt att finna några mer explicita studier som tagit detta som utgångspunkt för en arkeologisk analys och tolkning. Ett befriande undantag återfinns vi på centrala Jylland i Danmark.

Skelhøj

Olika beräkningar gör gällande att det enbart inom Danmarks nuvarande gränser uppförts omkring 85 000 gravhögar (Jensen 2002: 144). Lejonparten av dem är dessutom uppförda under en 400 års period som sträckte sig från 1500 till 1100 cal BC (Jensen 1998). Av hävd har det varit den gravlagde och hennes gravgåvor som stått i centrum för de arkeologiska analyser som företagits av dessa gravhögar (Boye 1896; Aner & Kersten 1973-; Randsborg 1974; Jensen 1998, 2002, m fl). Med tanke på att var gravhög sannolikt haft en volym på omkring 200 kubikmeter, vilket implicerar att det lagts ned minst 17 000 000 arbetsdagar för att uppföra de 85 000 gravhögarna, bör även de efterlevande inkluderas i de arkeologiska analyserna. Utgår vi till exempel ifrån att 80 procent av dessa gravhögar uppfördes under den äldre bronsålderns period II och III, så innebär det att omkring 34 000 dagsverken spenderades vart år för att uppföra olika gravmonument. Det implicerar vidare att det var dag under period II och III var omkring 100 personer sysselsatta med att bygga gravhögar – bara i Danmark. Då flertalet av de aktuella gravmonumenten haft en betydligt större volym (se Aner & Kersten 1973-; Thrane 1984; Jensen 1998; Bech 2003, m fl), bör dessa siffror betraktas som ett absolut minimum.

En av alla dessa gravmonument är Skelhøj. Högen, som återfinns invid Konge å på centrala Jylland (fig. 4), mäter idag omkring 30 meter i diameter och har en restaurerad höjd på omkring fem meter (fig. 8). Ursprungligen lär monumentet ha varit omkring sju och en halv meter högt. Området runt Konge å är tidigare känt för sina många, stora och rika gravhögar från äldre bronsålder, såsom Trindhøj, Guldhøj, Store Kongehøj och Storehøj vid Tobøl (se Boye 1896; Thrane 1963; Jensen 1998; Johansen et al 2004). I flera högar i området har det påträffats välbevarade ekstamkistor, vilka på ett mirakulöst vis bevarat såväl de föremål som de människor som deponerats i dem. I Skelhøjs närområde finns även flera boplatser vilka bedömts vara samtida med gravhögen (Laursen et al 2003).

Figur 8. Skelhøj under utgrävning. Foto: Per Poulsen.

En viktig del av Skelhøjprojektet har varit att öka vår förståelse för de kemiska processer som ligger bakom de kraftiga järnutfällningar som bidragit till de goda bevarandeförhållandena i gravhögar där intakta ekstamkistor påträffats. Genom egenhändigt utförda experiment har projektet kommit fram till att den aktuella järnkapseln uppstår genom en hastig reduceringsprocess där det järn och magan som återfinns i högarnas byggnadsmaterial förvandlas från Fe^{3+} och Mn^{4+} till Fe^{2+} och Mn^{2+} (Breuning-Madsen et al 2001). Denna reduceringsprocess är sannolikt resultatet av en mycket medveten och standardiserad gravritual (Holst et al 2001: 133-135), där gravhögens inre delar överösts med stora mängder vatten vid högens uppförande (Breuning-Madsen et al 2001: 696).

Utbredningen av högar som uppvisar denna järnkapsel och välbevarade ekstamkistor är mycket begränsad med en tydlig koncentration till de mellersta delarna av Jylland (Holst et al 2001: 132-133, Fig. 4), där även Skelhøj är belägen. Dendrokronologiska analyser av de bevarade ekstamkistorna placerar uppförandet av dem till andra halvan av period II, från ca 1425 till 1300 BC (Holst et al 2001: 131-132; Jensen 2002). De handlingar som gjorde att den aktuella järnkapseln uppstod verkar därmed vara resultat av en mycket formaliserad gravritual med en begränsad utbredning i både tid och rum. Detta intryck förstärktes betänkligt under utgrävningen av Skelhøj.

Redan vid de inledande provborrningarna av Skelhøj kunde man fastslå att högen hade en mycket välbevarad järnutfällning som kapslade in gravens inre delar (Holst & Rasmussen 2002). Det gick att fastställa att gravhögen var sammansatt av både gräs- och hedtorv, vilka hämtats från olika platser i det omgivande landskapet (Holst et al 2004: 12). Syftet med den efterföljande undersökningen, som pågick mellan 2002 till 2004, var trefaldig: 1) dels ville man studera de mekanismer som gjort att flera ekstamkistor bevarats från bronsåldern till våra dagar; 2) dels ville man explicit studera högens uppbyggnad och högbyggandets organisation, och; 3) dels ville man genom den välbevarade gravhögen studera hur det omkringliggande landskapet såg ut då monumentet uppfördes (Holst et al 2004: 12-13). Sökarljuset för Skelhøjprojektet var därmed främst inriktad på de efterlevandes aktiviteter och högbyggandets roll i det förhistoriska samhället.

För att svara på dessa frågor dokumenterades en mängd olika artificiella sektioner i gravhögen (fig. 8), sammanlagt fler än 200 stycken (Holst et al 2004: 14). Genom den noggranna dokumentationen av högens arkitektur kan uppförandet av Skelhøj följas steg för steg. Först hade marken för gravbygget renats med eld (se även Marstrander 1963: 318; Lundborg 1972; Goldhahn 1999), varpå den avlidnes vilorum uppfördes. I Skelhøjs fall hade en ekstamkista förankrats i markytan, varefter man stöttat och senare täckt denna kista med en mindre stenpackning. Därefter uppfördes själva högen (fig. 9):

Omkring [den centrala stenpackningen] var opført en kuplet høj, og uden på den fulgte fire ca. 1,5 m brede "skaller", der gradvist udvidede højen, indtil den nåede sin endelige størrelse på ca. 29 m i diameter og omkring 7,5-8 m i højden. Den form for skaller optræder ofte i gravhøjene og tolkes som regel som udtryk for forskellige konstruktionsepisoder i forbindelse med nye begravelser i højene. På Skelhøj var det imidlertid tydeligt, at der ikke var tidsmæssig afstand mellem konstruktionen af skallerne, og at de dermed snarere udgjorde en fra begyndelsen planlagt måde at konstruere højen på [...] de yderste tørv i hvert trin var skarpe uden tegn på erosion, hvilket også tyder på, at skallerne er fulgt hurtigt efter hinanden [...] Højkonstruktionen afsluttedes med opkastningen af en krave af gulligt, gruset undergrundsmateriale hele vejen rundt om højen. Uden for dette rejstes en randstenskæde (Holst et al 2004: 15-16).

Hela gravhögen i Skelhøj ser därmed ut att följt en noggrann och genomtänkt plan (se även Goldhahn 1999). Detta scenario understryks såväl av de utförda experimenten (Breuning-Madsen et al 2001), som enskilda konstruktionsdetaljer i högen. En sådan var att olika stenar lagts i en krans som strålade ut från högens centrum. Dessa strålar av sten återkom på olika nivåer på samma ställe i högkonstruktionen, vilket tydligt indicerar att de som adderade de olika lagren av torv och sten i Skelhøj hade kännedom om de konstruktionsdetaljer som låg fördolda i de undre torvlagren (Holst

et al 2004: 16, Fig. 4). En annan observation av betydelse i detta sammanhang, var att högen uppförts i olika sektioner (Holst et al 2004: 17, se även Thrane 1984). Vid flera tillfällen kunde dessa sektioner följas på samma plats genom samtliga nivåer av torv i gravmonumentet; från röret som kapslade in ekstamkistan, till högens sista lager torv! Utgrävarna tolkar detta som resultatet av en strikt arbetsdelning som efterföljts genom hela den begravningsceremoni som resulterade i Skelhøj, något som kunde styrkas genom olika naturvetenskapliga observationer (fig. 9):

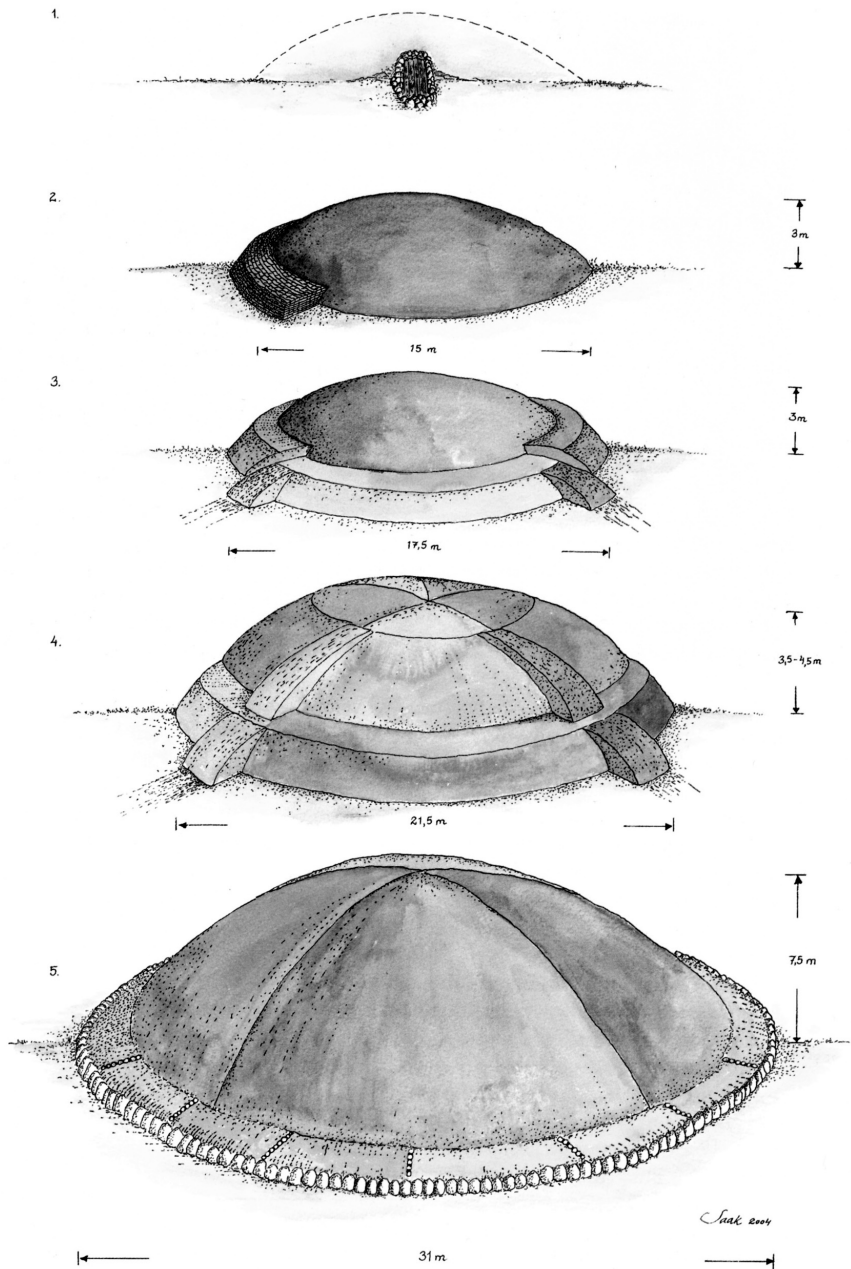
Der var markante forskelle i tørvematerialet fra sektion til sektion, hvilket tyder på, at hver sektion har haft sit tørvetagningsområde. I profilerne kan man se på tørvenes overlap, at de enkelte sektioner er opbygget nogenlunde sideløbende. I dybere niveau kunne det også iagttages, at de forskellige sektioner havde separate transportveje eller jordramper til at bringe materialet op i højen. Sektionsinddelningen tolkes som et tegn på en opdeling af byggearbejdet i flere byggehold (Holst et al 2004: 17).

Skelhøjprojektet är ett utmärkt exempel på den perspektivförskjutning – *från de döda till de efterlevande* – som undertecknad efterlyst ovan. Såväl den strikt planerade konstruktionen av Skelhøj; den mycket speciella gravritualen med den kraftiga vattenösningen; de olika arbetslagen som avtecknar sig i högens olika sektioner och som kan följas i olika steg av monumentets tillkomst; samt de speciellt utvalda områdena som torven till högen hämtats ifrån, pekar entydigt mot att denna rituella praktik syftade till att manifesteras de efterlevande i det slutgiltiga monumentet (fig. 9). När monumentet i Skelhøj väl stod färdigt, utgjorde det ett påtagligt dokument och manifestation över de grupper som tillsammans uppfört högen. Monumentet kan därmed tolkas som ett gemensamt minne som inte enbart restes till den avlidnes ära, utan främst som en manifestation över den sociala organisation som berördes av den avlidnes frånfalle (jfr fig. 2, 7).

Vem den senare personen var, vars frånfalle utlöste denna strikt regisserade begravningsceremoni, vet vi inte. Vad vi kan säga är att hon var lika frånvarande då Skelhøj uppfördes, som vid utgrävningen 3 400 till 3 300 år senare; det enda fynd som påträffades i gravhögen var en spade från 1800-talet då gravhögens centrala delar skövlats på jakt efter gods och guld!

Sagaholm

Det är sannolikt att sammanfogandet av de olika delarna av ett gravmonument som Skelhøj, med sin intrikata uppbyggnad, även inrymde föreställningar som gav uttryck för samhällets mer ideologiska sidor. De trosföreställningar som de olika byggnadselementen gav uttryck för i Skelhøj är dock svåra att fånga från vår horisont här och nu. Det är dock fullt möjligt att tänka sig att såväl gravhögens placering i landskapet som de olika element som sammanfogades till det färdiga monumentet rymde konnotationer av ideologisk art (jfr Kaliff & Oestigaard 2004).

Figur 9. Rekonstruktion av Skelhøjs uppbyggnad. Rekonstruktionsteckning av Svend Aage Knudsen (efter Holst et al 2004: Fig. 7).

Något som kan ge belägg för dessa antaganden är att placeringen av olika typer av fornlämningar under bronsåldern ofta följer ett utlagt mönster. Såväl förekomsten av högar, rösen, boplatser, hållbilder, depåer och skärvtenshögar tycks följa vissa gemensamma normer och föreskrifter (Kjellén & Hyenstrand 1977; Johansen 1993; Gerdin 1999; Runcis 1999; Wahlgren 2002; Thedéen 2004, m fl), vilket kan tolkas som att olika delar av bronsålderns landskap tillskrevs olika betydelse. Här är det intressant att notera att särskilda ”naturliga” element tycks ha innehaft en liknande funktion och betydelse inom olika sfärer av bronsåldersmänniskornas religiösa och rituella praktik. Så tycks vatten vara ett centralt element av betydelse i olika gravritualer, se Skelhøj här ovan; vid producerandet och deponerandet av skärvad sten (Runcis 1999); för lokalisering och betydelsen av olika hållbilder (Bengtsson 2004; Ling 2005, 2006); för deponerandet av olika bronsföremål (Larsson 1986; Johansen 1993; Jensen 1997); samt för placeringen av olika bronsåldersrösen (Gerdin 1999; Wrigglesworth 2005). De olika rituella fälten tycks vara länkade till varandra på ett lika intrikat som meningsfullt sätt, vilket troligen kommer sig av att de olika fälten är relaterade till en övergripande trosföreställning.

Vi skall inte förlora oss i olika fornlämningars placering i landskapet mer än att konstatera att denna placering inte var slumpartad (se vidare Wahlgren 2002; Eriksen 2003; Thedéen 2004, m fl). Men om vi betraktar denna vetenskap mer som en utgångspunkt än som en slutsats, kan vi också vända på detta resonemang och hävda att delar av landskapet och dess placering i olika monument torde ha skett utifrån lika medvetna val vilka sannolikt inrymde likartade ideologiska konnotationer.

Ett belysande exempel på detta och hur en specifik arkitektonisk detalj i ett monument återspeglar sin ursprungliga placering i landskapet, är kantkedjan från Sagaholmshögen (Wihlborg 1978; Randsborg 1993; Goldhahn 1999, 2000, 2005). Denna kantkedja, med sina talrika hållbilder, saknar ännu motstycke inom nordeuropeisk arkeologi (fig. 10). Var håll i kantkedjan är bruten och bearbetad med prickhuggningar i syfte att foga samman de ursprungligen omkring 100 hållarna till en lätt utåt lutad solrosliknande kantkedja. Denna kantkedja är konstruerad av en lika exklusiv som specifikt utvald sandsten som går under benämningen Visingsöformationen (Goldhahn 1999: 134-139). Denna bergart, som är lätt rödaktig till färgen, återfanns endast i brytbart skick på några få platser under bronsåldern. Då några av hållarna från Sagaholm uppvisar ursprungliga cortexytor som är strandsvallade har hållarna med största sannolikhet brutits vid någon av de förekomster av sandsten som återfinns vid sjön Vätterns strandzon (se Goldhahn 1999: 135, Fig. 6.14). Troligen har detta skett på Visingsö där sandstenen naturligt skiktat sig i ”färdiga hållar” med samma storlek och form som hållarna från den aktuella kantkedjan från Sagaholm (fig. 11). Som fåglarna flyger är det sex mil tur och retur mellan Sagaholm och Visingsö.

Utifrån dessa iakttagelser är det uppenbart att den ursprungliga liminala placeringen av sandstenen till Sagaholmshögens bildhållar, i övergången mellan denna värld och underjorden (fig. 11), på ett mycket tydligt och överbevisande sätt rekapituleras i

Figur 10. Sagaholmshögen under utgrävning. Foto: Anders Wihlborg/Jönköpings Läns Museum (efter Goldhahn 1999).

Figur 11. Gravhällarna från Sagaholm har troligtvis brutits vid ett stenbrott vid vattenbrynet på Visingsö. Foto: Harry Bergenblad (efter Goldhahn 1999).

hällarnas liminala placering i gravhögens kantkedja, där de kom att markera en gräns mellan de levande och döda (fig. 10, 13). I båda fallen utgör den röda sandstenen en gräns mellan det kända och det okända – ”det andra”. Sandstenshällarnas ursprungliga placering i landskapet var därmed avgörande för hur de kom att användas i gravmonumentet. I det aktuella fallet är det tydligt att dessa högst medvetna val även gjordes utifrån andra motiv än att de efterlevande skulle manifesteras sig i det slutgiltiga monumentet.

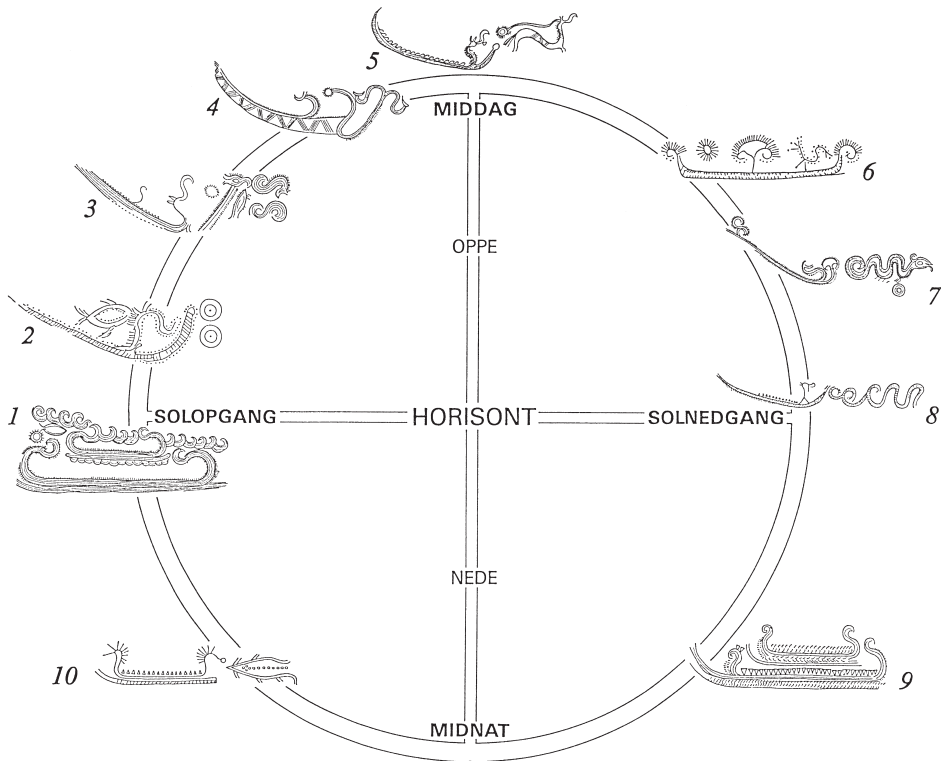
Kantkedjan från Sagaholmshögen uppvisar mer än 30 djurmotiv varav merparten kan tolkas som hästar. I tidigare arbeten har jag tolkat den mycket omsorgsfullt konstruerade kantkedjan som en materialiserad kosmologisk metafor för solens dagliga reinkarnation (Goldhahn 1999, 2000, 2005), såsom detta kommer till uttryck i den kända solskivan från Trundholm mosse på Sjælland och på ikonografen på den yngre bronsålderns rakknivar som återfunnits inom Danmarks nuvarande gränser (fig. 12):

Med solens eviga återfödelse som en sammanhållande metafor, och med graven som en materialiserad sinnebild av solens återfödelse, genomlevde deltagarna av begravningsritualen i Sagaholm en vital del av sin kosmologi och skapelsemyt. Tunga och dräktiga drar hästarna på gravhällarna [denna] solsymbol, runt runt i sin eviga ban, manande den avlidne att återfödelse – såsom solen återfördes var dag av sin springare (Goldhahn 1999: 204).

Här återfinns vi möjligen ytterligare en anledning till valet av bergart till kantkedjans hällar – den röda färgen! Likväl som solens intensitet och kraft varierar under sin årliga cykel, så varierar solens uppenbarelse under sin dagliga resa. Vid gryning och skymning är solen ofta röd, något svagare men större, vilket beror på en optisk illusion, medan den blir vitare och mindre men hetare under dygnets ljusaste timmar. Samtidigt som solen minskar i storlek och skiftar färg, från röd till vit, blir den intensivare och starkare – *Panta Rei!* Det medvetna valet av den röda sandstenen i Sagaholm skulle därmed kunna ges en fördjupad eskatologisk och kosmologisk betydelse då den röda färgen inte bara replikerar solens liminala tillstånd då dagen gryr och skymmer, utan även det liminala tillstånd som döden själv utlöst (jfr Goldhahn 1999: 134-139, 197-208).

I fallet Sagaholm är det tydligt att bronsålderssamhällets kosmologi stod i ett dialektiskt förhållande till samhällets eskatologi (Goldhahn 2000). På samma vis förhåller det sig med monumentets placering i landskapet och hur detta landskap återskapades i monumentet.

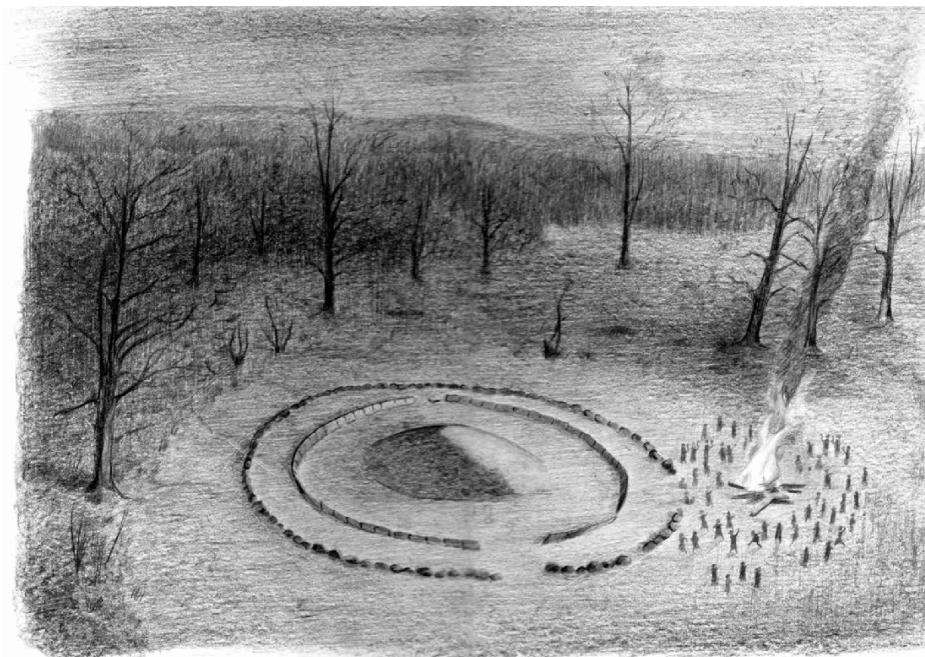
Med dessa insikter behöver vi inte förglömma de efterlevandes göranden och låtanden i Sagaholm (fig. 13). Likt Skelhøj, var uppförandet av denna gravhög en mycket utdragen och komplicerad process med en mängd små intrikata konstruktionsdetaljer (se Goldhahn 1999: 99-139). Att materialet till de bildförsedda sandstenshällarna

Figur 12. En illustration över hur Flemming Kaul (2005b: 264) tänker sig bronsålderns mytologiska föreställning om solens dagliga reinkarnation (illustration efter Kaul 2000): "Solens rejse starter med solopgang i horisontens venstre side med motivet, hvor fisken hjælper solen fra natskibet til morgenskibet. Derefter får fisken lov til at rejse med på skibet en tid, indtil den fortæres af en rovfugl. Da kan (sol)hesten overtage transporten fra formiddagsskibet. Hesten trækker solen væk fra skibet. Hesten overdrager solen til eftermiddagsskibet – hesten lander på skibet. Slangen overtager solen fra eftermiddagsskibet. Om natten sejler solskibene mod venstre gennem underverdenen, hvor solen ej er synlig – den er 'død', mørk, kan ej ses, lyser ikke. Fisken er med om natten, klar til at udføre sin vigtige mission ved solopgang".

hämtades från Visingsö, tillsammans omkring 100 hällar vilket utgör minst fem kubikmeter sandsten, innebar sannolikt att de efterlevande manifesterade sig i det slutgiltiga monumentet likt de gjort i de tidigare exemplen från Bredarör och Skelhøj. Döden hade sina egna spelregler där nära och kära, vänner och fiender, hade sin egen agenda vid den begravningsceremoni som resulterade i gravhögen Sagaholm (jfr fig. 2, 7).

Ett sätt att diskutera hur olika grupper och identiteter manifesterat sig i ett monument som Sagaholm är att vända sökarljuset mot bilderna som fästs på de olika hällarna. Trots att hällarna brutits på en och samma plats är det uppenbart att de olika bilderna ristats, huggits, slipats och bultats fram av olika personer (Goldhahn 1999: 51-79). Alla skeppen på Sagaholmshögens hällar är till exempel mycket olika både till sin stil

Figur 13. Sagaholmshögen under uppförande. Rekonstruktionsteckning av Hans Norberg (efter Norberg 2004).

men också genom den teknik som använts vid framställan av bilderna (jfr häll No 4, 6, 22, 25, 26, 32 och 34); Några skepp är prickhuggna, andra djuphuggna och efterslipade, vissa har inristade detaljer, andra är framställda med fyra olika tekniker (Goldhahn 1999: 78). Även djurmotiven uppvisar liknande skillnader.

Utifrån dessa iakttagelser är det uppenbart att hällbilderna i Sagaholm är framställda av flera olika personer som besatt olika grader av skicklighet och tekniska färdigheter (jfr Kristiansen 2002; Bengtsson 2004: 85-102; Coles 2005: 9-14). Detta förstärker intrycket från Bredarör att olika grupper av efterlevande – vilka sannolikt hade olika ålder, kön, genus, status och rank – var närvarande och manifesterade sig i gravmonumentet. Detta är också påtagligt i vårt sista exempel, Mjeltehaugen från Giske i Sunnmøre på norska Vestlandet.

Mjeltehaugen

Likt Bredarör och Sagaholm tillhör Mjeltehaugen från Giske Skandinavien mest kända hällbilder från gravkontext. Hällbilderna från Mjeltehaugen påträffades på 1840-talet vid en rovgrävning varefter gravhögen undersöktes av Wilhelm Christie. Mjeltehaugen var då 30 meter i diameter och omkring två meter hög (fig. 14). En andra undersökning utfördes under slutet av 1870-talet av Anders Lorange (Mandt & Lødøen 2005). Fynduppgifterna från dessa undersökningar är tämligen sparsamma och allt sedan Lorange dagar har det diskuterats om de fragmentariska skifferhällarna

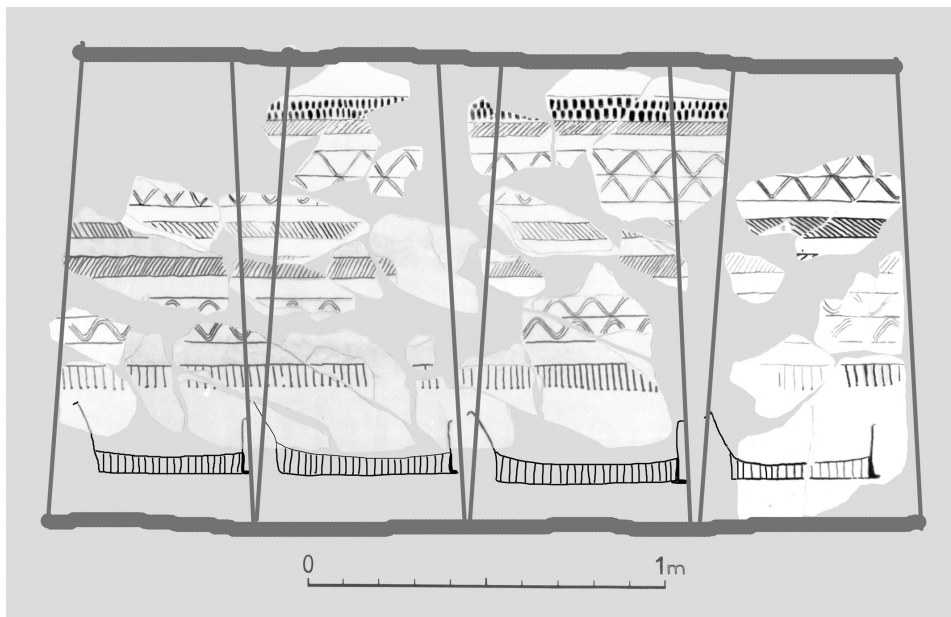
med de ristade hållbilderna tillhört en kista bestående av åtta hållar, eller åtta hållar som täckt var sin hållkista (jfr de Lange 1912; Marstrander 1963; Mandt 1983, 1991). Även högens konstruktion och hållbildernas ålder har diskuterats.

Den senaste revideringen av Mjeltehaugen och dess fynd har presenterats av Trond Linge (2004). Genom ingående studier av det antikvariska källmaterialet och en ny rekonstruktion av de skadade hållarna har han reviderat tidigare ståndpunkter angående hållarnas utseende, deras ålder samt högens morfologi.

De fragmentariska hållarna, som först har fotograferats av och sedan fogats samman i photoshop, härrör sannolikt från två större hållar som var drygt en meter breda och två meter långa. Var och en av hållarna har troligen täckt fyra mindre hållkistor (Linge 2005). Var hållkista har haft ett skepp vänt ned mot de (åtta?) människor som först har kremerats och sedan begravts i de olika hållkistorna (fig. 15). Då vi inte känner några tillsvarende gravminnen från senneolitikum i det nuvarande Norge och då de ristade hållarnas ikonografi uppvisar tydliga paralleller till ornamentiken på olika metallföremål som är samtida med den äldre bronsålderns högggravskick, menar Linge att Mjeltehaugen och dess hållbilder bör dateras till bronsålderns period II eller III (Linge 2004: 81-92, jfr de Lange 1912; Marstrander 1963; Mandt 1983, 1991; Østmo 2005). Utifrån de antikvariska källorna verkar Mjeltehaugen ha uppförts i flera steg som utifrån exemplen med Skelhøj och Sagaholm kan tänkas avspegla en

Figur 14. Mjeltehaugen från Giske såsom den framstod vid ett besök 1922. Foto: Johannes Bøe/Bergen Museum.

Figur 15. En av Mjeltehaugens två skifferhällar som täcker fyra mindre hällkistor. Rekonstruktionsförslag av Trond Linge (efter Linge 2005).

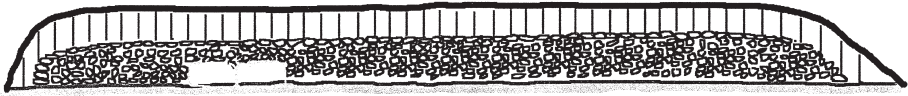
utdragen begravningsceremoni; Först har hällkistorna med sina dekorerade kistlock färdigställt, därefter verkar ett röse ha adderats som kapslade in de förra, varefter gravceremonien avslutades med uppförandet av en hög (fig. 16).

Även om det kan resas invändningar till flera av dessa detaljer, en osäkerhet vi aldrig får förglömma, finner jag Linges genomgång stringent och trovärdig varför jag valt att ta denna som utgångspunkt för den fortsatta analysen (även Mandt & Lødøen 2005).

Det är flera aspekter av detta märkvärdiga fynd som jag vill ta fasta på i detta sammanhang; 1) Mjeltehaugens gravskick är unik i området. Det vanligaste och närmast allennarådande monumental gravskicket i det lokala närområdet i Sunnmøre utgjordes av rösen. Så vitt vi vet så utgör Mjeltehaugen därmed det nordligaste fyndet av en gravhög i norra Europa som kan dateras till äldre bronsålder. Höggravskicket uttrycker i detta fall en inter-regional identitet; 2) Skeppsmotiven som ristats in på hällarna har en regional stil med begränsad utbredning i tid och rum; 3) hällarnas bergart är mycket sällsynt och förekommer inte i Mjeltehaugens direkta närområde, samt; 4) dessa lokala, regionala och inter-regionala identiteter är alla sammanvävda och manifesterade i det slutgiltiga gravmonument som vi känner som Mjeltehaugen (fig. 17).

Det kontinentalt doftande höggravskicket introduceras på allvar i Skandinavien under den äldre bronsålderns period Ib och II (en förelöpare ses i enkelgravskicket på

| 2 m. |

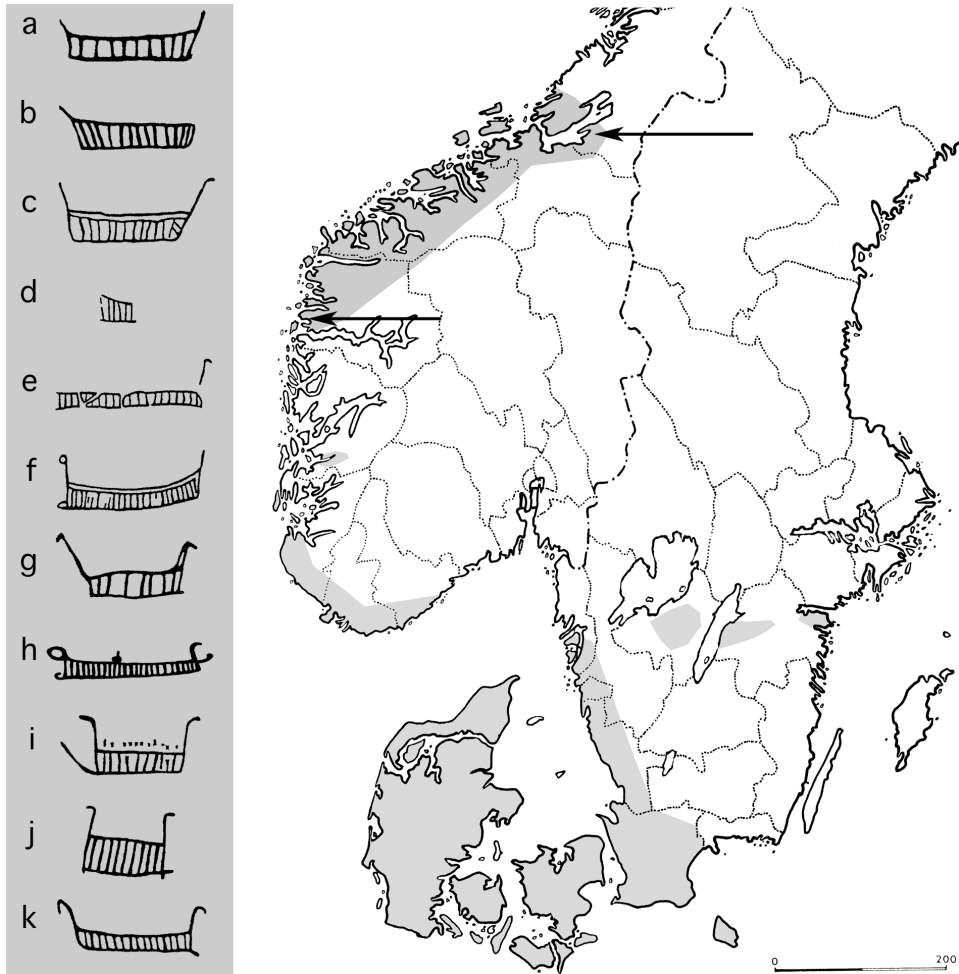

Figur 16. En schematisk framställan över Mjeltehaugens uppbyggnad (efter Linge 2004).

Jylland under den sista halvan av det tredje årtusendet cal BC). I Norge är det främst på Jæren och Lista samt i Rogaland som högggravskicket vinner mark (Møllerup 1992; Syvertsen 2003; Nordenborg Myhre 2004). Det nordligaste området med detta gravskick härrör från Etne i Sunnhordaland, där ett flertal högar med fynd från äldre bronsålder har undersökts (Fett 1963; Mandt 1972; Vevatne 1996). Norr om Rogaland är det rösen som är det dominerande monumentala gravskicket under denna tid (Rygh 1911; Ringstad 1987; Mandt 1991; Østerdal 1999; Wrigglesworth 2000; Sognnes 2001, m fl). Mig veterligt är det endast Mjeltehaugen som avviker från detta mönster.

Med uppförandet av Mjeltehaugen, som lär ha tagit omkring 710 arbetsdagar att uppföra enligt Baudous beräkning (jfr Ringstad 1987: 138, 218), ser vi alltså hur två olika former av gravskick vävs samman, det mer lokala och regionala rösegravskicket och det mer inter-regionala högggravskicket. Utifrån den föreslagna perspektivförskjutningen – *från de döda till de efterlevande* – kan detta uppfattas som om olika grupper närvarat och manifesterat sig och sina identiteter i det färdiga monumentet. Analogin till Skelhøj är påtaglig, men där var det en rigorös social arbetsdelning som kunde följas genom uppförandet av gravmonumentet. Om vi väljer att betrakta de olika ”gravskicken” i Mjeltehaugen som ett resultat av olika byggnadsfaser i ett och samma monument, kan detta tolkas som om att det var olika sociala segment som var ansvariga för genomförandet av olika faser av den aktuella begravningsceremonin. Lokala och regionala grupper avlöstes av inter-regionala.

I detta sammanhang är det återigen värt att vända sökarljuset till de inkapslade hållbilderna. Här är de två saker jag vill framhålla, dels den regionala stil som hållskeppen ristats i, dels det medvetna valet av bergart. Mjeltehaugens hållar är till största del dekorerade med abstrakta ornament, vars konnotationer är svåra att fastställa (fig. 15). Både Marstrander (1963) och Malmer (1971) har föreslagit att hållarnas zig-zagmönster med tillhörande ”fransar” kan ha haft textilier som förebild, men även om denna tolkning är kittlande så saknas det samtida textiltynd med liknande mönster- och fransteknik (jfr Hald 1980; Bender Jørgensen 1986). De figurativa motiven på Mjeltehaugens hållar föreställer skepp. Utifrån Linges rekonstruktion har dessa varit åtta till antalet. Till skillnad mot Sagaholm är skeppen från Mjeltehaugen mycket enhetligt utförda, både vad det gäller teknik och dess stil, vilket bör få implikationer för vår tolkning.

Figur 17. En figur över Mjeltehaugens kognitiva landskap. De troliga stenbrotten till de aktuella hällarna i Sunnfjord och Trøndelag är markerade med en pil. Skeppen i figuren kommer ifrån; a - Auran; b - Leirfall; c - Røkke; d - gravhällen från Skjervoll; e - Mjeltehaugen; f - Krabbestig; g - Domba; h - Unneset; i - Leirvåg; j - Leirvåg; k - Vagnål i Hardanger. Ljus grå avser områden med kända höggravar i Skandinavien; Mörk grå avser områden där skepp av Mjeltehaugstyp är flitigast förekommande; Rösen förekommer lokalt runt hela den skandinaviska halvöns kust utom längs Skånes södra kust där de är mer sällsynta (se dock Goldhahn 1999). Skeppen i figuren är inte i skala (figuren är baserad på uppgifter hos Askvik 1983; Mandt 1983, 1991; Marstander & Sognnes 1999; Sognnes 2001; Linge 2004; Nilsen 2005).

Mjeltehaugsskeppens stil är mycket driven med närmast vertikala för- och akterlinjer. Av kända anledningar är liknande hällbilder svåra att datera. Flera forskare har velat förlägga dem till senneolitikum (senast Østmo 2005), men denna datering saknar stöd i liknande fynd från säkert daterade kontexter. Mjeltehaugen skulle då utgöra ett unikum. Därtill är abstrakta mönster vanligt förekommande i olika höggravssammanhang från period II och III i det närbelägna Rogaland (Syvertsen

2003). Då de aktuella skeppen har förstävar som avslutas i djurhuvuden bör de inte vara äldre än bronsålderns period II och III. Skeppen har även en stabilisator i akterpartiet, vilket är ett typologiskt drag som är vanligt under period I och II (Kaul 1998, 2003, 2005a). En datering av Mjeltehaugen till period II känns därför mest plausibelt (även Mandt & Lødøen 2005: 127).

En annan anledning till att Mjeltehaugens skepp är svåra att datera är att liknande skeppsmotiv har en mycket begränsad regional utbredning (fig. 17), en utbredning som i huvudsak sträcker sig från Sunnfjord i söder till Trøndelag i norr (Linge 2004: 102). Liknande hållskepp – Mandts (1991) typ A1 – känner vi bland annat från Leirvåg på Atløy, Unneset, Domba och Krabbestig från området söder om Mjeltehaugen (se Mandt 1991), samt från Leirfall, Auran, Røkke och Ydstines från Trøndelag i norr (se Grønnesby 1998; Marstrander & Sognnes 1999; Sognnes 2001). Förutsatt att den medvetna skeppsstilen varit meningsbärande ligger det nära till hand att tolka denna skeppstyps utbredning som att det förelegat någon form av regional identitet inom detta område som uttrycktes genom detta medium.

Den senare tolkningen kan vinna visst stöd i det faktum att Mjeltehaugens gravhällar är utförda i en bergart som saknas i högens direkta närområde (Mandt 1983; Linge 2004: 101-102). Hällarnas bergart, som består av en "greenish-grey, fine-grained, schistose meta-greywacke with rusty, weathered layers rich in carbonate" (Askvik 1983: 33), är i dagsläget endast känd från två olika områden; vid Stavfjorden och Atløy i Sunnfjord samt från de centrala delarna av Trøndelag (fig. 17). Den för ändamålet utvalda bergartens förekomst sammanfaller därmed – mer eller mindre – med den kända utbredningen av skeppsmotiv av Mjeltehaugstyp, Mandts skeppstyp A1!

Både bergarten till de bildförsedda gravhällarna från Sagaholm och Mjeltehaugen var specifikt utvalda. I exemplet Sagaholm hade sandstenshällarna hämtats omkring 30 kilometer från den plats där högen kom att uppföras. För Mjeltehaugens vidkommande är avståndet ännu längre; till Sunnfjord är det omkring 100 sjömil och till Trøndelag är det omkring 150 sjömil! Beroende på väder och vind motsvarar dessa avstånd en enkel resa på omkring tre till fem dagar med en paddlande farkost (Linge 2004: 103, jfr Vinner 2003), men med tanke på att de aktuella farvattnen tillhör de farligaste i norra Europa bör dessa resor ha tagit längre tid (Mandt 1983: 30; Linge 2004: 103-105).

Det är inte möjligt att på geologisk väg bedöma från vilket av områdena som de aktuella skifferhällarna hämtats. Liknande skepp är, som redan omnämnts, avbildade i båda områdena. Det är dock flera omständigheter som talar för att de hämtats i Trøndelag; dels så återfinns det flera kända gravhällar i området, från Steine, Rishaug och Skjervoll (Marstrander & Sognnes 1999; Sognnes 2001). Gravhällen från Skjervoll är därtill utförd i en "identisk" bergart (Askvik 1983: 33) och med en likartad teknik som hällarna från Mjeltehaugen; dels så återfinns det flera geometriska hållbildsmotiv på Leirfall i Stjørdal som uppvisar stora likheter med de abstrakta mönstren på gravhällarna från Giske (Marstrander & Sognnes 1999; Nilsen 2005).

Trots att de flesta omständigheterna pekar mot att gravhällarna hämtats från Trøndelag, så tror jag att förekomsten av en liknande bergart i Sunnfjord var känd för de efterlevande som sörjde för uppförandet av Mjeltehaugen. En anledning till detta är att det känns besvärande att bergartens förekomst på Atløy sammanfaller med Sunnfjords största förekomst av hållbilder vid Leirvåg (Mandt 1991; Wrigglesworth 2000). Här återfinns flera Mjeltehaugsskepp av Mandts typ A1!

De ovan gjorda iakttagelserna är sammanfattade i figur 17. Figuren visar att såväl reella som imaginära landskap har manifesterats i olika gravmonument. I fallet med Mjeltehaugen är det tydligt att såväl lokala, regionala som inter-regionala identiteter är vävda samman med varandra i det färdiga gravmonumentet. De dödas monument var också ett monument över de levande.

Från landskapens monument till monumentens landskap

I denna artikel har jag på olika sätt och vis försökt att argumentera för att det behövs en perspektivförskjutning inom studiet av döden som ett meningsskapande fenomen i det förflutna; från de döda till de efterlevande, samt från frågan om hur olika monument placerats i landskapet till hur olika reella och imaginära landskap återskapas i olika monument. Döda människor bygger inga monument. Bronsålderns gravmonument bör därför mer explicit betraktas som ett monument över de (efter-) levande än de döda. Likväl som monumentens placering i landskapet har en historia att berätta, berättar monumentens egna landskap en historia.

1) I fallet med Bredarör har vi sett hur olika grupper av människor bidrog till begravningsceremonins genomförande, men också hur de efterlevande har manifesterat sig själva på Bredarörs gravhällar. Likväl som den avlidnes ontologiska status ändrades i och med att döden gästade, ändrades och omförhandlades de efterlevandes status i levande livet (fig. 3).

2) I fallet med Skelhøj har vi genom utgrävningarnas enastående dokumentation kunnat påvisa att olika delar av ett gravmonument uppförts av jord och torv som hämtats från olika delar av det närbelägna landskapet. Olika arbetslag arbetade här sida vid sida. Monumentet vart därmed inte bara ett monument över den avlidne, vem hon nu var, utan lika mycket ett monument över den gemenskap och samhandling som krävdes av de efterlevande för att uppföra detta monument. Gravhögens jord, som hämtats på olika ställen, utgjorde därmed en symbolisk manifestation för olika grupper och deras identitet i det färdigställda gravmonumentet. Likväl som monumentet minde om den avlidnes liv och eftermäle, utgjorde det ett minne och manifestation över de efterlevande.

3) I fallet Sagaholm, har vi förstärkt denna insikt genom att föreslå att olika individer med olika kön, gender, ålder och status samt olika tekniska färdigheter har manifesterat sig på kantkedjan genom att på olika vis addera olika typer av hållskepp. Här har vi även kunnat se hur människors kosmologi vävdes in i gravmonumentet genom att

olika konstruktionsdetaljers ursprungliga liminala placering i landskapet, återskapades i gravmonumentets inre landskap. Här argumenterades det för att hållarnas röda färg var av vikt eftersom de replikerar solens egna liminala tillstånd mellan dag och natt.

4) För Mjeltehaugens vidkommande har vi sett hur såväl lokala, regionala som inter-regionala gruppidentiteter vävdes samman i det slutgiltiga gravmonumentet. Både gravhällarnas egna historia som dess ikonografi, understryker vikten av att studera relationen mellan gravmonumentens placering i landskapet och de enskilda landskapselementens placering i gravmonumentet.

Det är min förhoppning att den föreslagna perspektivförskjutningen – *från de döda till de efterlevande* samt från *landskapens monument till monumentens landskap* – kan bidra till att blottlägga nya aspekter på såväl forntida som samtida begravningsritualers mening och innebörd.

Tillkännagivande

Jag vill här framföra mitt varmaste tack till de personer och institutioner som på olika sätt och vis hjälpt mig med tankar, bilder, kritik och nya insikter i skrivandet av denna artikel; Terje Østigård, Terje Gansum, Mads Holst, Flemming Kaul, Ulf Ragnesten, Trond Linge, Trond Lødøen, Gro Mandt, Svend Aage Knudsen, Per Poulsen och Hans Norberg, samt den alltid lika vänliga som hjälpsamma personalen vid ATA i Stockholm, Bergens Museum, Norrköpings Skolmuseum och Nationalmuseet i Köbenhavn. Alla eventuella missuppfattningar och felaktigheter har emanerat ur min hjärna på egen hand.

Referenser

- Aner, E. & Kersten, K. 1973-. *Die funde der älteren Bronzezeit des nordischen kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen*. Bd I-XI. Karl Wacholtz Verlag. Neumünster.
- Andersson, G. 2005. *Gravspråk som religiös strategi. Valsta och Skälby i Attundaland under vikingatid och tidig medeltid*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter No 61. Stockholm.
- Arnold, B. & Wicker, N. L. (eds) 2001. *Gender and the archaeology of death*. Alta Mira Press. Walnut Creek, CA.
- Artelius, T. & Svanberg, F. (eds) 2005. *Dealing with the dead. Archaeological perspectives on prehistoric Scandinavian burial ritual*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter No 65. Stockholm.
- Artelius, T. 2000. *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter No 36. Stockholm.
- Askvik, H. 1983. Petrography of the Mjeltehaugen slabs. *Norwegian Archaeological Review* 16 (1): 33.
- Baudou, E. 1968. *Forntida bebyggelse i Ångermanlands kustland*. Arkiv för Norrländsk Hembygdsforskning XVII. Härnösand.
- Bech, J. 2003. *Fra fortidsminder til kulturmiljø – hvad Alstrup Krat og Hohøj gemte*. Kulturministeriet, Kulturarvsstyrelsen og Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Kulturhistorisk Museum, Randers, Geologisk Institut, Aarhus Universitet, Nationalmuseet. København.
- Bender Jørgensen, L. 1986. *Forhistoriske tekstiler i Skandinavien*. Nordiske Fortidsminder, Serie B: bd 9. København.
- Bengtsson, L. 2004. *Bilder vid vatten. Kring hällristningar i Askum sn, Bohuslän*. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 51. Göteborg.
- Bergh, S. 1995. *Landscape of the monuments. A study of the passage tombs in the Cúil Irra region, Co. Sligo, Ireland*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter No 6. Stockholm.
- Berntsson, A. 2005. Me and you and a case of beer. How the Bronze Age barrows were built? *Lund Archaeological Review* 2004: 21-24.
- Binford, L. R. 1971. Mortuary studies: their study and potential. *Approaches to the social dimensions of mortuary studies* (Brown, J. ed): 6-29. Society for American Archaeology, Memoir No 25. Washington DC.
- Bloch, M. & Parry, J. (eds) 1987. *Death & regeneration of life*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Boye, V. 1896. *Fund af Egekister fra Bronzealderen i Danmark*. Andr. Fred. Høst & Søns Forlag. København.
- Bradley, R. 1993. *Altering the earth. The origins of monuments in Britain and continental Europe*. Society of Antiquities of Scotland, Monograph Series No 8. Edinburgh.
- Bradley, R. 1999. *The significance of monuments. On the shaping of the human experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. Routledge. London and New York.
- Brueing-Madsen, H., Holst, M. K. & Rasmussen, M. 2001. The chemical environment in a burial mound shortly after construction – an archaeological-pedological experiment. *Journal of Archaeological Science* 28: 691-697.
- Burström, M. 1992. Rösesten – naturlig tillgång och kulturellt val. *Arkeologi i Värmland. Fornminnesinventeringen 1991 Säfle, Grums, Kils och Arvikas kommuner* (Englund, L-E. red): 40-43. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Carlie, A. 1999. "Sacred white stones". On traditions of building white stones into graves. *Lund Archaeological Review* 5: 41-58.
- Carlsson, M. 2000. *Stenåldersboplatz och järnåldersgravfält vid Karleby. Södermanland, Östertälje socken, Gärtuna 3:1, Raä 10 och 17*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar UV Mitt Stockholm, Rapport 1994:50. Stockholm.
- Cederroth, S., Corlin, C. & Lindström, J. (eds) 1988. *On the meaning of death. Essays on mortuary rituals and eschatological beliefs*. Uppsala Studies in Cultural Anthropology No 8. Uppsala.
- Chapman, R. W., Kinnes, I. & Randsborg, K. (eds) 1981. *The archaeology of death*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Coles, J. 2005. *Shadows from a northeren past. Rock carvings of Bohuslän and Østfold*. Oxbow Books. Oxford.
- Derrida, J. 2001. *The work of mourning*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Elfstrand, B. 1980. *Järnåldersgravar från Valle Härad. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift*

- 1979/1980: 268-288.
- Elfstrand, B. 1983. *Ett märkligt gravfält i Varnhem. Fornlämning 40 Varnhems socken Västergötland*. Riksantikvarieämbetet Rapport UV 1983:7. Stockholm.
- Eriksen, E. 2003. Kosmografi i bronsalder – en analyse av det sørvestlige Sandefjord. Opubl. hovedfagsoppgave faglaid ved arkeologisk institutt vid Oslo universitet våren 2003. Oslo.
- Feldt, B. 2005. *Synliga och osynliga gränser. Förändringar i gravritualen under yngre bronsålder-förrormers järnålder i Södermanland*. Stockholm Studies in Archaeology No 37. Stockholm.
- Fernstål, L. 2005. *Delar av en grav och glimtar av en tid. Om yngre romersk järnålder, Tuna i Badelunda i Västmanland och personen i grav X*. Stockholm Studies in Archaeology No 32. Stockholm.
- Fett, P. 1963. *Förhistoriske minne i Sunnhordaland. Etne prestegjeld*. Universitetet i Bergen, Historisk Museum. Bergen.
- Flemming, I. 1975. Tombs for the living. *Man* 8: 177-193.
- Gansum, T. 2002. *Fra jord til handling. Plats och praxis. Studier av nordisk førkristen ritual* (Jennbert, K., André, A. & Raudvere, C. red): 249-286. Nordic Academic Press/Vägar till Midgård No 2. Lund.
- Gansum, T. 2004. *Hauger som konstruksjoner – arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. Gotarc Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis No 33. Göteborg.
- Gansum, T., Jerpåsen, G. B. & Keller, Ch. 1996. *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder*. AmS-Varia No 28. Stavanger.
- Gansum, T. & Oestigaard, T. 2004. The ritual stratigraphy of monuments that matter. *European Journal of Archaeology* 7(1): 61-79.
- Gerdin, A-L. 1994. *Svärd och säd från bronsåldern samt mycket annat – om nya spännande fynd i Tanum*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar UV Väst, Småskrifter Nr 3. Kungsbacka.
- Gerdin, A-L. 1999. Rösen. Uttryck för makt eller platser där himmel och jord möts i det kosmiska rummet. *Spiralens öga* (Olausson, M. red): 47-74. Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkeologiska Undersökningar, Skrifter No 25. Stockholm.
- Glob, P. V. 1969. *Danmarks helleristninger*. Jysk Arkæologisk Selskabs, Skrifter No VII. Aarhus.
- Goldhahn, J. 1999. *Sagaholm – hällristningar och gravritual*. Studia Archaeologica Universitatis Umenensis No 11. Umeå.
- Goldhahn, J. 2000. Hällristningar, kosmologi och begravningsritual. *Primitive Tider* 2000: 22-53.
- Goldhahn, J. 2005. *Från Sagaholm till Bredarör – hällbildstudier 2000-2004*. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 62. Göteborg.
- Goldhahn, J. 2006. *Hällbildsstudier i norra Europa – trender och tradition under det nya millenniet*. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 64. Göteborg.
- Grønnesby, G. 1998. *Helleristningene på Skatval. Ritualer og sosial struktur*. Gunneria No 73. Trondheim.
- Gustafsson, A. 2004. Hagadösen – alla dösars dös. En visuell biografi. *Plats på scen. Kring beskrivning och förmedling av Bohusläns fasta fornlämningar genom tiderna* (Gustafsson, A. & Karlsson, H): 163-200. Bohusläns Museum. Uddevalla.
- Hald, M. 1980. *Ancient Danish textiles from bogs and burials*. Nationalmuseet. København.
- Holst, M. K., Breuning-Madsen, H. & Rasmussen, M. 2001. The south Scandinavian barrows with well-preserved oak-log coffins. *Antiquity* 75: 126-136.
- Holst, M. K. & Rasmussen, M. 2002. *Præsentation af Skelhøjprojektet*. Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter. Lejre. www.lejre-center.dk
- Holst, M. K., Rasmussen, M. & Breuning-Madsen, H. 2004. Skelhøj. Et bygningsværk fra den ældre bronsalder. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2004: 11-23.
- Humphrey, S. C. & King, H. (eds) 1981. *Mortality and immortality: the anthropology and archaeology of death*. Academic Press. London.
- Hyenstrand, Å. 1980. Gravar – monument över levande. *Inventori in Honorem. En vänbok till Folke Hallberg* (Hyenstrand, Å. red): 240-244. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Jensen, J. 1997. *Fra Bronze- till Jernalderen – en kronologisk undersøgelse*. Nordiske Fortidsminder Serie B: bd 15. København.
- Jensen, J. 1998. *Manden i kisten. Hvad bronzealderens gravhøje gemte*. Gyldendal. København.
- Jensen, J. 2002. *Danmarks Oldtid. Bronzealder 2000-500 f.Kr.* Gyldendal. København.
- Johnsen, B. 1993. Skärvtenshögar och sörländsk bronsålder. *Arkeologi i Sverige, Ny följd* No 2:

- 99-118.
- Johansen, Ø. K. 1993. *Norske depotfunn fra bronzealderen*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny Rekke Nr 15. Oslo.
- Johansen, K. L., Laursen, S. T. & Holst, M. K. 2004. Spatial patterns of social organization in the Early Bronze Age of South Scandinavia. *Journal of Anthropological Archaeology* 23: 33-55.
- Kaliff, A. 1997. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och järnålder i Östergötland*. AUN 24. Uppsala.
- Kaliff, A. & Oestigaard, T. 2004. Cultivating corpses. A comparative approach to disembodied mortuary remains. *Current Swedish Archaeology* 12: 83-104.
- Kaul, F. 1998. *Ships on bronzes. A study in Bronze Age religion and iconography*. PNM Studies in Archaeology & History vol. 3. Copenhagen.
- Kaul, F. 2000. Solsymboler. *Skalk* 2000 (6): 28-31.
- Kaul, F. 2003. The Hjortspring boat and ship iconography of the Bronze and Early Pre-Roman Iron Age. *Hjortspring – a Pre-Roman Iron Age warship in context* (Crumlin-Pedersen, O. & Trakadas, A. eds): 187-208. Ships and Boats of the North No 5. Roskilde.
- Kaul, F. 2004. *Bronzealderens religion*. Nordiske Fortidsminder, Serie B: bd 22. København.
- Kaul, F. 2005a. Skibet – myte og realitet. *Hellristninger. Billeder fra Bornholms bronzealder* (Kaul, F., Stoltze, M., Nielsen, F. O. & Milstreu, G. red): 75-94. Bornholms Museum/Wormanium. Rønne.
- Kaul, F. 2005b. Hvad skete med den dodes sjæl? Sjælsforestillinger i Bronzealderen. *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12* (Goldhahn, J. red): 263-278. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59. Göteborg.
- Kjeld Jensen, C. & Høiland Nielsen, K. (eds) 1997. *Burial and society. The chronological and social analysis of archaeological burial data*. Aarhus University Press. Aarhus.
- Kjellén, E. & Hyenstrand, Å. 1977. *Upplands hällristningar*. Upplands Fornminnesförenings Tidskrift No 49. Uppsala.
- Kristiansen, K. 2002. Langfærder og helleristinger. *In Situ* 2000/2001: 67-80.
- Kristiansen, K. 2004. Kivikgraven, Wismarhornet, Simrisristningerne og den nordiske bronzealders begyndelse. *Prehistoric pictures as archaeological source/Förhistoriska bilder som arkeologisk källa* (Milstreu, G. & Prøhl, H. red): 69-83, 199-203, 213-215. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 50. Göteborg.
- Kristiansen, K. & Larsson, Th. B. 2005. *The rise of Bronze Age societies. Travels, transmission and transformations*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Kyvik, G. 2005. *Fenomenologiske perseptiver: gravritualer i bronsealder*. Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter, Hovedfag/Master No 1. Bergen.
- de Lange, E. 1912. Ornerte heller i norske bronsealdersgraver. *Bergens Museums Aarbok* 1912: 3-36.
- Larsson, L. 1993. Relationer till ett röse – några aspekter på Kiviksgraven. *Bronsålderns gravhögar* (Larsson, L. red): 135-149. University of Lund Institute of Archaeology, Report Series No 48. Lund.
- Larsson, Th. B. 1986. *The Bronze Age metalwork in Southern Sweden. Aspects of social and spatial organization 1800-500 B.C.* Archaeology and Environment 6. Umeå.
- Laursen, S. T., Johansen, K. L., Holst, M. K. & Rasmussen, M. 2003. Høje, landskab og bosættelse. Rekognosceringer ved Tobøl-Plogstrup-højgruppen. *Kuml* 2003: 157-177.
- Ling, J. 2005. The fluidity of rock art. *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12* (Goldhahn, J. red): 437-460. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59. Göteborg.
- Ling, J. 2006. Elevated rock art. Maritime images and situations. *Adoranten* 2005: 5-32.
- Linge, T. E. 2004. Mjeltehaugen – fragment frå gravritual. Opublicerad hovedfagsoppgave framlagd vid Arkeologisk Institutt vid Bergens Universitet vår 2004. Bergen.
- Linge, T. E. 2005. Kammeranlegget i Mjeltehaugen – eit rekonstruksjonsforslag. *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12* (Goldhahn, J. red): 537-570. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59. Göteborg.
- Lundborg, L. 1972. *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland Höks, Tönnersjö och Halmstads härader under åren 1854-1970*. Hallands Museum. Halmstad.
- Malmer, M. 1971. Bronsristningar. *Kuml* 1971: 189-210.
- Mandt, G. 1972. *Bergbilder i Hordaland*. Årbok for Universitetet i Bergen. Humanistisk Serie 1970

- No 2. Bergen.
- Mandt, G. 1983. Tradition and diffusion in West-Norwegian rock art. Mjeltehaugen revisited. *Norwegian Archaeological Review* Vol 16 (1): 14-32.
- Mandt, G. 1991. Vestnorske ristninger i tid og rom. Kronologiske, korologiske og kontekstuelle studier. Bd 1-2. Opublisert doktorgradsavhandling framlagt vid arkeologisk institutt vid Bergens universitet. Bergen.
- Mandt, G. & Lødøen, T. 2005. *Bergkunst. Helleristninger i Noreg*. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Marstrand, S. 1963. *Østfolds jordbruksristninger. Skjeberg*. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning Serie B: Skrifter LIII. Oslo.
- Marstrand, S. & Sognnes, K. 1999. *Trøndelags jordbruksristninger*. Vitark No 1. Acta Archaeologica Nidrosiensia. Trondheim.
- Mauss, M. 1990. *The Gift*. Routledge. London.
- Metcalf, P. & Huntington, R. 1991. *The celebration of death. The anthropology of mortuary ritual*. 2nd ed. Cambridge University Press. Cambridge.
- Møllerup, O. 1992. *Arkeologi, vern og museum*. AmS-Varia 19. Stavanger.
- Nilsen, T. B. 2005. *Vedrørende en bergkunstlokalitet i Stjørdalen. En kaususstudie av Leirfallristningene, med fokus på kronologi og tolkning*. Masteroppgave vid Institutt for Arkeologi og Religionsvitenskap, NTNU. Trondheim.
- Nilsson Stutz, L. 2003. *Embodied rituals & ritualized bodies. Tracing ritual practices in Late Mesolithic burials*. Acta Archaeologica Lundensia No 46. Lund.
- Norberg, H. 2004. Presentation av historiskt material. Att skapa en interaktiv presentation om Sagaholmsgraven. Opubl. examensrapport vid Institutionen för Innovation, Design och Produktutveckling. Mälardalens Högskola. Eskilstuna.
- Nordenborg Myhre, L. 1998. *Fragmenter av en annen virkelighet*. AmS-Småtrykk No 46. Stavanger.
- Nordenborg Myhre, L. 2004. *Trialectic archaeology. Monuments and space in Southwest Norway 1700-500 BC*. AmS-Skrifter 18. Stavanger.
- Oestigaard, T. & Goldhahn, J. 2006. From the dead to the living: funeral ceremonies as transaction and re-negotiations. *Norwegian Archaeological Review* 39 (1): 27-48.
- Olivier, L. 1999. The Hochdorf "princely" grave and the question of the nature of archaeological funerary assemblages. *Time and Archaeology* (Murray, T. ed): 109-138. Routledge. London.
- Parker Pearson, M. 1999. *The archaeology of death and burial*. Texas A&M University Press. College Station.
- Ragnesten, U. 2005. En rösemiljö i Arendal på Hisingen i Göteborg – ett komplext rituellt område. *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12* (Goldhahn, J. red): 353-383. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59. Göteborg.
- Randsborg, K. 1974. Social stratification in Early Bronze Age Denmark. *Prähistorische Zeitschrift* Bd 49: 38-61.
- Randsborg, K. 1993. *Kivik. Archaeology and iconography*. Acta Archaeologica No 64 (1). Munksgaard.
- Rausing, G. 1993. Mounds, monuments and social mobility. *Bronsålderns gravhögar* (Larsson, L. red): 191-196. University of Lund Institute of Archaeology, Report Series No 48. Lund.
- Ringstad, B. 1987. Vestlandets største gravminner. Ett forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra. Opubl. Magistergradsavhandling framlagt vid Bergens Universitets Arkeologiske Institutt 1986. Bergen.
- Runcis, J. 1999. Den mytiska geografin. Reflektioner kring skärvstenshögar, mytologi och landskapsrum i Södermanland under bronsålder. *Spiralens öga* (Olausson, M. red): 127-155. Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkeologiska Undersökningar, Skrifter No 25. Stockholm.
- Runcis, J. 2002. *Bärnstensbarnen. Bilder, berättelser, betraktelser*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter No 41. Stockholm.
- Rundkvist, M. 2003. *Barshalder 1/2. A cemetery in Grötlingbo and Fide parishes, Gotland, Sweden, c. AD 1-1100. Excavations and finds 1826-1971*. Stockholm Archaeological Reports No 40. Stockholm.
- Rygh, K. 1911. En gravplads fra bronsealderen. *Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter* No 1: 3-30.
- Simonsen, M. F. & Vogt, D. 2005. Fotsåleristninger i gravkontekst: Jong – et nytt funn fra Øst-Norge. *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12* (Goldhahn, J. red): 473-487. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59. Göteborg.

- Sjögren, L. 2005. Minoiskt i norr? Om kulturelle influenser från Kreta till Skandinavien. *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12* (Goldhahn, J. red): 151-166. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59. Göteborg.
- Skoglund, P. 2005. *Värdagens landskap. Lokala perspektiv på bronsålderns materiella kultur*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No 49. Lund.
- Sköldebrand, M. 1997. *Högby 87. En begravningsplats genom årtusenden*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, UV Linköping Rapport 1997:6. Linköping.
- Skre, D. 1997. Raknehaugen. En empirisk loftsrydding. *Viking* 1997: 7-42.
- Sognnes, K. 2001. *Prehistoric imagery and landscapes: Rock Art in Stjørdal, Trøndelag, Norway*. BAR International Series No 998. Oxford.
- Stensköld, E. 2004. *Att berättas en senneolitisk historia. Sten och metall i södra Sverige 2350-1700 f. Kr.* Stockholm Studies in Archaeology No 34. Stockholm.
- Stjernquist, B. 1990. An Iron Age settlement at Smedstorp, in South-East Scania. *Meddelande från Lunds Universitets Historiska Museum* 1989-1990: 83-100.
- Strömberg, B. 2005. *Gravplats – gravfält. Platser att skapa minnen vid – plaster att minas vid*. Gotarc Serie B. Gothenburg Archaeological Theses No 35. Göteborg.
- Svanberg, F. 2003. *Decolonizing the Viking Age 1/2*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° No 43. Lund.
- Syvertsen, K. I. J. 2003. Ristninger i graver – graver med ristninger. Om ristningers mening i gravminner og gravritualer. En analyse av materiale fra Rogaland. Opubliserad hovedfagsoppgave framlagt vid Arkeologisk Institutt vid Bergens Universitet våren 2003. Bergen.
- Tainter, J. 1978. Mortuary practices and the study of prehistoric social systems. *Archaeological Method and Theory* 1: 105-141.
- Thedeen, S. 2004. *Gränser i livet – gränser i landskapet. Generationsrelasjoner og rituelle praktiker i södermanländska bronsålderslandskap*. Stockholm Studies in Archaeology No 33. Stockholm.
- Thelander, C. 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskickets förändring 700-1200*. Gotarc Serie B. Archaeological Theses No 41. Göteborg.
- Thrane, H. 1963. Hjulgraven fra Storehøj ved Tobøl i Ribe Amt. *Kuml* 1962: 80-112.
- Thrane, H. 1984. *Lusehøj ved Voldtofte – en sydvestfynsk storhøj fra yngre bronzealder*. Fynske Studier XIII. Odense.
- Thrane, H. 1990. The Mycenaean fascination: a Northerner's view. *Orientalisch-Ägische Einflüsse in der Europäische Bronzezeit* (Bader, T. red): 165-180. *Römische-Germanisches Zentralmuseum, Monographien* No 15. Bonn.
- Tilley, Ch. 1994. *A phenomenology of the landscape. Places, paths and monuments*. Bergs. Oxford.
- Verlaeck, K. 1993. The Kivik petroglyphs. A reassessment of different opinions. *Germania* 71: 1-29.
- Vevatne, K. 1996. Ristninger i Etne. Ein analyse av tid og rum. Opubliserad hovedfagsoppgave framlagt vid det arkeologiska instituttet vid Bergens Universitet. Bergen.
- Victor, H. 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kulthus*. AUN 30. Uppsala.
- Vinner, M. 2003. Sea trails. *Hjortspring – a Pre-Roman Iron Age warship in context* (Crumlin-Pedersen, O. & Trakadas, A. eds): 103-118. *Ships and Boats of the North* No 5. Roskilde.
- Wahlgrén, K. H. 2002. *Bilder av betydelse. Hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Stockholm Studies in Archaeology No 23. Stockholm.
- Wason, P. K. 1994. *The archaeology of rank*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Westergaard, B. (med ekskurs av Jan Bergström) 1987. Gravhög med skeppssättning. *Halland* 1987: 58-74.
- Wihlborg, A. 1978. Sagaholm. A Bronze Age barrow with rock-engravings. *Meddelande från Lunds Universitets Historiska Museum* 1977/1978: 111-128.
- Wrigglesworth, M. 2000. Ristninger og graver som sted. En visuell landskapsanalyse. Opubliserad hovedfagsoppgave framlagt vid det arkeologiska instituttet vid Bergens Universitet. Bergen.
- Wrigglesworth, M. 2005. Vognmotivet i vestnorsk bronzealderkontekst. *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12* (Goldhahn, J. red): 561-570. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59. Göteborg.
- Østerdal, A. 1999. Tid, rom og sted – bronsaldererrøysene i Hordaland. Opubliserad hovedfagsoppgave framlagt vid det arkeologiska instituttet vid Bergens Universitet. Bergen.
- Østmo, E. 2005. Over Skagerak i i steinalderen. Noen refleksjoner om oppfinnelsen av havgående fartøyer i Norden. *Viking* 2005: 55-82.